

Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione

Tokiu pavadinimu tarptautinė mokslinė konferencija 2002 m. gegužės 17–18 d. buvo organizuota Vytauto Didžiojo universitete. Organizatoriai – Humanitarinių mokslų fakultetas, Genocido aukų gelbėjimo tyrimų centras, Politikos mokslų ir diplomatijos institutas bei Europos studijų centras.

Teminių posėdžių („Holokausto istoriografijos kryptys“, „Švietimas ir akademiniai tyrimai holokausto tema: patirtis ir problemos“, „Kolektyvinė tautų atmintis apie trauminius istorinius įvykius ir patirtis“) metu buvo perskaityta 10 pranešimų, pristatyta paroda „Žydų gyvenimas Lietuvoje“, organizuota dokumentinio filmo „Pergyvenant Ostlandą“ peržiūra. Konferencija baigta diskusija „Įtakos, pokyčiai ir (ar) jų nebuvimas visuomenių kolektyvinėje sąmonėje“.

Konferencijoje, be Lietuvos istorikų, dalyvavo tyrėjai ir iš kaimyninių šalių – Baltarusijos, Latvijos, Lenkijos, Rusijos ir Švedijos. Susipažinti su pranešimais ir jų pagrindinėmis mintimis skaitytojai galimybę jau turėjo (žr.: E. Bendikaitė, „Ar jau pakanka? Šiandieninės holokausto istorijos tyrimų realijos“, *Darbai ir Dienos*, 2002, Nr. 30, p. 335–337), todėl šį kartą išsamiau pristatysime dviejų Lenkijos mokslininkų pranešimus. Būtent juos pasirinkome dėl problematikos artimumo Lietuvoje atliekamiems tyrimams ir dėl tyrėjų aptartų klausimų plataus atgarsio ne tik Lenkijos, bet ir kitų šalių visuomenėje.

Dr. Wojciechas Sleszynskis pranešime „Etniniai santykiai ir sovietų valdžios politika Antrosios Lenkijos Respublikos šiaurės rytų teritorijose (1939–1941)“ pagrindinį dėmesį sutelkė į tai, kaip minėtų teritorijų, ir pirmiausia

Vakarų Baltarusijos, įvairių tautybių gyventojai pasitiko Raudonąją armiją (RA) 1939 m. Jų laikyseną daugiausia lėmė ne tik politinės pažiūros, bet ir tautybė: tarybinius karius karštai sveikino baltarusiai ir žydai (pastarieji, tiesa, ne visi: turtingi, susirūpinę dėl turto likimo, laikėsi santūriai). Entuziazmą skatino tikėjimas, kad pagerės politinio bei ekonominio gyvenimo sąlygos; viliojo šūkliai, propagavę klasinę ir etninę lygybę, mokslo prieinamumą, galimybę įsidarbinti valstybinėse struktūrose. Baltarusiai valstiečiai tikėjo gausią ariamos žemės, žydai darbininkai – darbo miestuose, sykiu ir kuriamose naujose įstaigose. Šios minėtų socialinių-etninių grupių atstovų viltys buvo labai gyvybingos, nes būtent šie žmonės prieškarinėje Lenkijoje buvo atsidūrę pačiame socialinės hierarchijos dugne. Antroji Respublika jų vilčių nepateisino.

Tuo tarpu dauguma lenkų Raudonąją armiją sutiko priešišškai. Nepaisant aktyvios propagandos, vienodų galimybių ir socialinio teisingumo idėjos jiems neatrodė realios: jas diskreditavo pati realybė – pirmiausia areštai, prasiidėję nuo pat okupacijos pradžios. Dauguma lenkų, išskyrus komunistus ir politinius kalinčius, atmetė savanorišką bendradarbiavimą su tarybų valdžia, nes laikė tai kolaboravimu.

1939 m. rugsėjo pabaigoje suėmimų neišvengė ir baltarusių inteligentija, nors naujoji valdžia visų pirma bandė įgyti būtent jos paramą. Sąvoka „baltarusis“ vis labiau ėmė įgauti tik folklorinį aspektą, ypač rytinėse Baltarusijos TSR teritorijose: pradinių bei septynmečių mokyklų, kuriose buvo dėstoma baltarusių kalba, iš pradžių padaugėjo, tačiau vidurinę mokyklą mokiniai jau baigdavo rusų kalba dėsto-

mose klasėse. 1939–1940 mokslo metais buvo 5 baltarusiškos vidurinės mokyklos, o kitais metais jų liko tik 3. Tuo tarpu analogiškų rusiškų mokyklų skaičius nuo 9 išaugo iki 25.

Žydų atžvilgiu politika taip pat nebuvo nuosekli: iš pradžių jie buvo privilegijuoti, vėliau suimami ir tremiami. Okupacijos pradžioje tarybinėms struktūroms žydai buvo reikalingi, nes, viena vertus, jie buvo labiau išsilavinę nei valstiečiai baltarusiai, kita vertus, daug palankesni naujajai tvarkai nei iš darbo atleisti lenkai. Be to, žydai mokėjo keletą kalbų, todėl buvo samdomi darbui vietos tarybiniuose laikraščiuose, prisidėjo prie gausių agitatorių grupių. Nors žydų darbininkų politinio ir ekonominio gyvenimo sąlygos pagerėjo, religiniam bei kultūriniam gyvenimui iškilo pavojus: 1939 m. pabaigoje nemažai sionistų ir BUND'o (Žydų darbininkų sąjunga) sekėjų buvo suimta, deportuoti Levo Trockio idėjų šalininkai. Sumažėjo ir žydų mokyklų skaičius: 1939–1940 mokslo metais pradinių buvo 10, septynmečių – 46, vidurinių – 9, o po metų jų liko atitinkamai 8, 38 ir 3. Be to, nuo 1940 m. vidurio vienintelio Vakarų Baltarusijoje jidiš kalba spausdinamo laikraščio periodiškumas nuo trijų kartų per savaitę sumažėjo iki vieno karto.

Pirmieji tarybinio valdymo metai buvo akiivaizdžiai antilenkiški, nes lenkus naujoji valdžia pirmiausia identifikavo su jėgomis, tiek politiniu, tiek kultūriniu atžvilgiu dominavusiomis rytinėse Antrosios Respublikos žemėse. Visos iikarinės lenkų institucijos buvo panaikintos, įstaigų tarnautojai ir mokytojai pakeisti tarybinio režimo rėmėjais. Įsigaliojo nauji įstatymai. Lenkijos valstybę imta suvokti kaip kažką negatyvaus, patriotizmas prilygintas šovinizmui. Plataus masto areštais bandyta atsikratyti lenkų prieškarinę inteligentiją, vaidinusią svarbų vaidmenį. Jos areštai ir deportacijos į Sibirą vyko tris kartus: 1940 m. vasarį, balandį ir birželį. Inteligentija, buvę tarnautojai, žemės savininkai, kaip taikliai pažymėdavo naujosios valdžios atstovai, turėjo menką galimybę pasikeisti ir priimti naują sistemą. Todėl liko tik vienas

būdas – pašalinti juos iš socialinio gyvenimo. Į nepavydėtiną padėtį pateko ir lenkų kalba bei kultūra, mokymosi sistema.

Tiesa, 1940 m. vasarą naujosios valdžios požiūris į lenkus šiek tiek pasikeitė. Pirmiausia tai lėmė pokyčiai tarptautinėje arenoje – Prancūzijos pralaimėjimas ir Rumunijos okupacija. Konfliktas su nacistine Vokietija atrodė neišvengiamas. Lenkija Josifui Stalinui atrodė būsianti pagrindiniu mūšio lauku. Atgimė 1939 m. pabaigoje atmesta Lenkijos TSR sudarymo idėja. Todėl 1940 m. viduryje tarybiniai pareigūnai zondavo bendradarbiavimo su buvusiu Lenkijos ministru pirmininku galimybę. Ši nauja politika reiškė masinių deportacijų pabaigą ir naujo lenkiško laikraščio „Sztandar Wolności“ išleidimą 1940 m. spalio 1 d. 1940–1941 mokslo metais padaugėjo pradinių mokyklų dėstomąja lenkų kalba. Siekiant laimėti kuo daugiau lenkų simpatijų 1940 m. lapkričio mėn. buvo viešai paminėtos Adomo Mickevičiaus 85-osios mirties metinės. Režimo liberalizavimas turėjo pritraukti daugiau naujosios sistemos šalininkų.

Okupacijos pradžioje naujoji valdžia bandė pasinaudoti gyventojų tarpusavio priešišku bei nesutarimais. Prieškariniai etniniai konfliktai, išprovokuoti pirmais tarybinės okupacijos mėnesiais, iš naujo pratrūko nacių okupacijos pradžioje.

Kito konferencijos svečio iš Lenkijos Krzysztofo Buchovskio pranešimo turinį aiškiai nusako jo pavadinimas: „Jedwabnė: lenkų diskusija 50 metų po tragedijos“. Ši istorinė diskusija truko apie dvejus metus ir buvo viena didžiausių nuo 1989 m., t. y. nuo nepriklausomybės atkūrimo. Joje dalyvavo ne tik istorikai, bet ir politikai, žurnalistai, Katalikų Bažnyčios atstovai, be to, ji patraukė ir daugelio eilinių šalies gyventojų dėmesį. Diskusijos kulminacija laikytinas 2001 m. pavasaris ir vasara, kai į ją įitraukė Lenkijos valdžios institucijų atstovai: šalies prezidentas Aleksanderis Kvasniewskis 2001 m. liepos 10 d. oficialiame renginyje atsiprašė už lenkų nusikaltimą, įvyk-

dytą prieš šešis dešimtmečius kaimynų žydų atžvilgiu.

Tragedija įvyko 1941 m. liepą mažame miestelyje netoli Lomžos – Jedvabnėje. Šio regiono, kuris 1939 m. rugsėjo mėn. buvo užimtas Raudonosios armijos, gyventojai skaudžiai nukentėjo nuo tarybinės politikos: vien deportacijų į Sibirą pergyveno net keturias bangas. Paskutinio trėmimo metu – 1941 m. birželio mėn. – deportuota 12 tūkst. Balstogės vaivadijos gyventojų.

Vokietijai užpuolus TSRS, Lomžos regioną užėmė nacistinė Vokietija. 1941 m. birželio–liepos mėn. daugelyje regiono vietovių – Wąsość, Radzilów, Jedwabne, Tykocin, Wizna ir kt. – buvo organizuoti žydų pogromai. Tragedija Jedvabnėje įvyko 1941 m. liepos 10 d. Miestelio gyventojai žydai buvo suvaryti į medinę daržinę ir sudeginti gyvi. Įvykdant šį nusikaltimą dalyvavo vietos lenkai.

Įvykio tyrimas Lenkijos Liaudies Respublikoje prasidėjo jau po karo. 1949 m. 11 lenkų buvo nuteisti įvairų laiką kalėti, vienas nuteistas mirties bausme, tačiau bausmė neįvykdyta. Kaltinimas buvo paremtas pogromo aukos Szmulo Wazersztajno paliudijimu 1945 m. Vėliau keletas nuteistųjų ėmė tvirtinti, jog jie būvę nuteisti už dalyvavimą antinaciniame ir antitarybiniame pasipriešinime. Anot jų, valdžia norėjusi diskredituoti ne tik buvusius partizanus, kaltindama juos dalyvavimu pogrome, bet apskritai visą pasipriešinimo judėjimą.

XX a. septintajame dešimtmetyje įamžinant nužudytuosius Jedvabnėje buvo atidengtas paminklas. Užrašas skelbė, jog šioje vietoje gestapas ir naciai sudegino 1600 žmonių. Imta publikuoti ir tekstus, skirtus tragiškiems įvykiams: 1966 m. Žydų istorijos instituto (*Zydowski Instytut Historyczny*) leidinyje buvo išspausdintas Szymono Datnerio straipsnis apie žydų žudynes Balstogės regione, vėliau pasirodė leidiniai hebrajų (Izraelyje) ir anglų (JAV) kalbomis. Klausimas „Kas organizavo žudynes – naciai ar lenkai?“ iškilo visu aktualumu.

Diskusija atsinaujino 2000 m. po išeivio iš Lenkijos, politologo ir sociologo iš Niujorko Jano Tomaszo Grosso publikacijos 1999 m. Varšuvoje išleistame straipsnių rinkinyje „Europa nieprowincjonalna. Non-provincial Europe“. Į straipsnį reagavo spauda, režisierė Agnieszka Arnold sukūrė šiam įvykiui skirtą dokumentinį filmą „Kaimynai“. Peržiūrėjęs filmo fragmentus J. T. Grossas tuo pačiu pavadinimu 2000 m. gegužės mėn. išspausdino ir knygą. Jis suformulavo tezę, kad atsakomybė už 1600 žydų žūtį tenka ne naciams, kurie geriausiu atveju atsakingi už nusikaltimo koordinavimą, bet vietos lenkams.

J. T. Grosso knyga tapo kritikos objektu. Dalis istorikų ją kritikavo už kategorišką išvadą nesant akivaizdžių įvykių patvirtinančių šaltinių, už nekritišką atsiminimų vertinimą. Kiti priekaišavo, kad autoriui stinga platesnės perspektyvos kalbant apie įvykio aplinkybes, kad jis ignoruoja lenkų ir žydų tarpusavio santykius Lenkijos rytinėse vaivadijose 1939–1941 m. Omeny turėta tai, kad prieš pat Raudonosios armijos įžengimą į šį regioną bei jai įžengus 1939 m. rugsėjo mėn., žydai dalyvavo nuginkluojant Lenkijos armiją, policiją, pritarė okupacijai, tarybinei armijai įskųsdavo lenkus, suiminėjo juos ir pan. Žodžiu, daugelis tvirtino, jog pogromai Jedvabnėje ir Lomžos apylinkėse tapo savotišku kerštu už žydų bendruomenės prosovietinę laikyseną tarybinės okupacijos metais. Diskutuojuant ginčytasi net ir dėl tokių dalykų, kaip, pvz., ar daržinėje galėjo tilpti 1600 pasmerktųjų (prof. Tomaszas Strzemboszas).

Keletas istorikų, neginčydami lenkų dalyvavimo pogrome, aptarė dažnai pasikartojantį klausimą, kokie gi buvo nusikaltimo motyvai. Daug rašyta apie išsaknijusį antisemitizmą tarpukario metais, apie paramą dešiniosioms partijoms Lomžos regione ir to padarinius. Tačiau vieningai buvo pabrėžiama, kad jokios aplinkybės negali pateisinti nusikaltimo ir nusikaltėlių.

Į J. T. Grosso knygą ypatingą dėmesį atkreipė ir spauda. Vieni leidiniai pripažino lenkų at-

sakomybę už nusikaltimą („Gazeta Wyborcza“, „Rzeczpospolita“, „Wprost“), kiti – priešingai, ginčijo lenkų dalyvavimą pogrome („Głos“, „Niedziela“, „Nasz Dziennik“, „Myśl Polska“). Žurnalistai prisiminė ir kitus aktualius šalies istorijos epizodus, kaip antai: tautinių mažumų persekiojimą tarpukario metais, lenkų kolaboravimą su okupantais, žydų slėpimą nacių okupacijos metais, net Lenkijos dalyvavimą Čekoslovakijos padalijime 1938 m., generolo Lucijano Zeligowskio žygį į Vilnių 1920 m. (buvęs „ginčas, nesuderinamas su tarptautine teise“). Laikraštis „Wprost“ ragino lenkus „sąžiningai save pasitikrinti“, tačiau dešinieji sluoksniai į šį raginimą reagavo neigiamai.

Prezidentui pareiškus ketinimą oficialiai atsiprašyti už žudynes, į diskusiją įsitraukė Katalikų Bažnyčios hierarchai, kiti valdžios pareigūnai. Kardinolas Józefas Glempas pareiškė, kad nors žydus į daržinę suvarė lenkai, tačiau nuolatinį žydų persekiojimą organizavę naciai turėjo įtakos vietos žmonių veiksams ir naudojo jais tarsi įrankiais. Dešiniųjų pažiūrų ministras pirmininkas Jerzy Buzekas pabrėžė, kad nors lenkų dalyvavimas įvykdant nusikaltimą neabejotinas, tačiau nusikaltimas įvykdytas ne tautos vardu, tad tauta nėra atsakinga už holokaustą ir negalima spekuliuoti teze apie įgimtą lenkų antisemitizmą.

Atsiprašymo idėjos oponentai įkūrė organizaciją – Jedvabnės gero vardo gynimo asociaciją (*Stowarzyszenie Obrony Dobrego Imienia Jedwabnego*). Jie protestavo, anot jų, prieš melagingą Jedvabnės lenkų bendruomenės apkaltinimą nusikaltimu. Atvirame laiške vyriau-

sybei organizacijos nariai rašė, jog nusikaltimą, kuriame galbūt dalyvavo keletas lenkų, įvykdė vokiečiai. Asociaciją parėmė keletas Parlamento narių, keliolika kunigų, kultūros žmonių, žurnalistų. Tuo pačiu metu buvo išspausdinta keliolika straipsnių ir net knygų, kurių autoriai griežtai atmetė J. T. Grosso teiginį, o jį patį apkaltino antilenkiškomis nuostatomis ir bloga valia.

Daug emocijų bei kontroversiškų vertinimų sukėlė ir naujo atminimo užrašo tragedijos vietoje projektas bei derinimas, dalies palaikų ekshumacija.

Nors laikas eina, tačiau diskusija tebevyksta. Tyrimus tęsia neseniai įkurta institucija – Tautinės atminties institutas (*Instytut Pamięci Narodowej*). Visgi viltis paskelbti tikslų aukų skaičių yra nelabai reali, kaip, beje, ir detalai nusakyti pogromo aplinkybes. Diskusiją tuo tarpu bene geriausiai vainikuoja vis didėjantis supratimas, kad Jedvabnėje ir kaimyniniuose miesteliuose iš tiesų įvykdytas baisus nusikaltimas.

Taigi tarybinis režimas tiek prieškario Baltogės vaivadijoje, Vakarų Baltarusijoje, tiek Lietuvoje (galėtume pridurti – Latvijoje ir Vakarų Ukrainoje) labai komplikavo pagrindinės tautinės bendruomenės santykius su tautinėmis mažumomis, visų pirma su žydais. Tarybiniai metai dar labiau išryškino tautinius stereotipus, palengvino holokausto motyvaciją: pastaraisiais metais atsirado ir suklestėjo dviejų genocidų teorija, ir, kaip matėme, ne tik Lietuvoje. Ši teorija tapo daugelio žmonių, pergyvenusių nors ir trumpą sovietmetį, savastimi.